International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor – 7.328
Vol.9 No.2 Nov – Dec 2021

जागतिकीकरणाचे आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. अरुण पौडमल
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना:

जागतिकीकरण नवीन आर्थिक धोरणाचा एक मूलभूत पैलू आहे. या नवीन आर्थिक धोरणामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण या क्षेत्रांचा विस्तार करून सरकारचा आर्थिक क्षेत्रातील सहभाग कमी करण्याचा मुख्य हेतू दिसून येतो. जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेतून सर्व राष्ट्रांचा सर्वांगिण विकास करण्यावर भर देण्यात आला आहे. म्हणूनच जगातील विकसित आणि अविकसित अशा सर्वच राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेमध्ये सहभागी होऊन आपला विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. जगव्याप्त अशा या नव्या जागतिक धोरणाचे समाजावर नेमके कोणते परिणाम झाले आहेत, याचा शोध घेण्याच्या दृष्टीकोनातून 'जागतिकीकरणाचे आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रावरील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास' हा शोध निबंधाचा विषय निश्चित करण्यात आला आहे.

संकल्पना:

1980 नंतर इंग्लंड फ्रान्स, रशिया, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी राष्ट्रांमध्ये आर्थिक पुर्नरचनेची प्रक्रिया सुरू झाली. यातूनच जागतिकीकरणाची संकल्पना उदयाला आली. संपूर्ण जगाची एक बाजारपेठ निर्माण करणारी जागतिक अर्थव्यवस्थेची ही एक व्यापक प्रकिया आहे. या प्रक्रियेमध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण या धोरणांचा अंगीकार करण्यात आला आहे. आर्थिक घटकांबरोबरच राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि पर्यावरणात्मक क्षेत्रांना व्यापणारी अशी ही प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरणाची संकल्पना आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील व्यापार, भांडवल व तंत्रज्ञान यांच्यातील बंधने दूर करून मुक्त अभिसरण स्पष्ट करते. बायलिस व स्मिथ यांच्या मते, "जगातील

वेगवेगळ्या प्रदेशातील लोकांमध्ये वाढत जाणारे आर्थिक, सामाजिक, औद्योगिक, व्यापारी व सांस्कृतिक संबंधदाखविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."

उद्‌दिष्टये :

1. जागतिकीकरणाच्या आर्थिक परिणामाचा अभ्यास करणे.
2. जागतिकीकरणाच्या सामाजिक परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या उद्‌दिष्टांनुसार दुय्यम स्त्रोतांद्वारे संकलित तथ्यांचे स्पष्टीकरणात्मक व तुलनात्मक पद्धतीने तार्किक मांडणी करून जागतिकीकरणाच्या परिणामांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. दुय्यम स्त्रोतांमध्ये संदर्भ पुस्तके, मासिके यांचा आधार घेण्यात आला आहे. मुख्यत: 1991 च्या नवीन जागतिक आर्थिक धोरणांतर्गत जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरण या प्रक्रियांचा समाज जीवनावर कोणते परिणाम झाले आहेत याचा शोध घेण्याचा मुख्यत: प्रयत्न करण्यात आला आहे.

माहितीचे विश्लेषण:

शोध निबंधाच्या उद्‌दिष्टांनुसारदुय्यमस्त्रोतांद्वारे संकलित केलेल्या माहितीचे स्पष्टीकरणात्मक पद्धतीने खालीलप्रमाणे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

जागतिकीकरणाचे आर्थिक परिणाम :

जागतिकीकरणाचे आर्थिक परिणाम यामध्ये आर्थिक विषमता, बेकारी, कल्याणकारी धोरणांचा त्याग आणि सामाजिक मूल्यांचाऱ्हास या घटकांचे विश्लेषण केले आहे.

जागतिकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे उद्‌योग, व्यापार, दळणवळण, माहिती तंत्रज्ञान ही उत्पादनाची क्षेत्रे भांडवलदाराच्या अधिपत्याखाली आलेली आहेत. त्यातून त्यांनी वस्तूंचे प्रचंड उत्पादन करून नफा मिळवलेला आहे. जागतिकीकरणाची प्रक्रिया भांडवलशाहीच विकासाला अधिक पोषक ठरली आहे. या प्रक्रियेतून भांडवलावर मालकी असणारा भांडवलदार आणि भांडवलावर मालकी नसलेला श्रमिक असे दोन वर्ग अधिकच बळकट होत गेले आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उद्योगधंद्यांची संख्या मोठया प्रमाणात वाढविण्यात आली आहे. त्यामध्ये काम करण्यासाठी कुशल कामगार वर्गाचा आवश्यकता आहे. त्याप्रमाणे श्रीमंतांच्यामुलांनी

महागडे उच्च व्यावसायिक शिक्षण घेऊन वेगवेगळया उद्योगधंद्यामध्ये नोकरी पटकावली आहे. तथापि, शिक्षण संस्थांची फी आणि देणग्या न देऊ शकलेल्या गरीब मुलांना व्यावसायिक शिक्षण घेता न आल्यामुळे त्यांना उद्योगधंद्यामध्ये नोकरी मिळणे कठीण झाले आहे. त्यामुळे त्यांना गरीबीच्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागत आहे. अशा या परिस्थितीतून श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब अधिक गरीब बनत चालले आहेत. ही आर्थिक विषमतेची परिस्थिती देशाची अर्थव्यवस्था अस्थिर करणारी आणि गरीब-श्रीमंत यांच्यातील सामाजिक अंतर वाढविणारी आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी वेगवेगळया उद्योगधंद्यांमधून आधुनिक तंत्रज्ञानाचा आणि यंत्रांचा मोठया प्रमाणावर वापर करून मर्यादित श्रमिकांच्या आधारे अधिक उत्पादन घेण्यावर भर दिला आहे. त्याचा परिणाम म्हणून छोटे उद्योग बंद पडून त्यातील कामगारांवर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली आहे. मोठया कंपन्यांनी जाहिरातीच्या माध्यमांतून आपल्या उत्पादीत वस्तूंना जागतिक बाजारपेठ मिळवून दिली आहे. याउलट छोटया उद्योगधंद्यातून उत्पादीत होणाऱ्या वस्तूंना योग्य बाजारपेठ न मिळाल्यामुळे असे छोटे उद्योग बंद पडून त्यातील कामगारांवर बेकारीची वेळ आली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उत्पादन खर्च कमी करून अधिक नफा मिळविणे हे कारखानदारांचे लक्ष्य असल्यामुळे त्यांनी मोठया प्रमाणात श्रमिकांची कपात करून यंत्राद्वारे वस्तूंचे प्रचंड उत्पादन घेण्यावर भर दिला आहे. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण वाढतच आहे.

दुसरी महत्त्वाची बाब अशी भरमसाठ लोकसंख्या वाढल्यामुळे पोट भरण्यासाठी रोजगाराच्या दृष्टिने विविध प्रकारचे कौशल्यपूर्ण शिक्षण घेतलेला मोठा कारागीर वर्ग निर्माण झाला आहे. कारखानदारांच्या मागणीपेक्षा अधिक कुशल श्रमिक वर्ग आणि भरमसाठ लोकसंख्या ही भांडवली विकासाची मुख्य कारणे होत. याचे कारण असे आहे की, भांडवलदारांची स्वस्त कौशल्यपूर्ण मर्यादित श्रमिकांची गरज पूर्ण होते. आणि त्या श्रमिकांद्वारे भरमसाठ लोकसंख्येच्या मागणीप्रमाणे वस्तूंचे प्रचंड उत्पादन घेता येते. कार्ल मार्क्स म्हणतात त्याप्रमाणे भांडवलदारांच्या मागणीपेक्षा कामगारांचा पुरवठा अधिक असेल तर अशी परिस्थिती कामगारांच्या शोषणाला पोषक ठरते. भांडवलदार अशा कामगारांकडून कमी मोबदल्यात अधिक श्रम करून घेतात आणि अधिक नफा मिळवतात. त्यामुळे श्रमिकांच्या शोषणातून भांडवलशाही अधिक बळकट होत गेली आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी मानवतावादी दृष्टिकोनातून समाजवादी व मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या धोरणाचा स्वीकार केला. त्यातून बहुसंख्य बहुजन समाजाचा सर्वांगिण विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यातून भारताचा आर्थिक आणि भांडवली विकास फारशा प्रमाणात झाला नसला तरी दुर्बलांनासबल बनविण्याचे उदात्त कार्य पूर्ण होऊ शकले आहे. 1991 च्या जागतिक आर्थिक धोरणामध्ये दुर्बलांचाविकास साधणाऱ्या समाजवादी धोरणांचा

त्याग करण्यात आला आहे. याउलट पैसा व भांडवल असलेल्या कारखानदार लोकांना उदारीकरण, खाजगीकरणातून अधिक सेवासंधी देवून त्यांचाच विकास करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. त्यामुळे 'कल्याण' या उदात मूल्याचे अवमूल्यन होऊन प्रचंड भांडवल असलेल्या भांडवलदारांचे कल्याण साधणाऱ्या या नव्या आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करण्यात आला आहे. ते तारक की मारक याकडे उघडया डोळ्यांनी पाहणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरणातून रोजगाराच्या संधींची प्रचंड उपलब्धता करून दारिद्रय हटवण्याचा केवळ उद्देश फोल ठरत चालला आहे. याचे मुख्य कारण असे की, संपूर्ण जगाला आणि भारताला भेडसावणारा व विचार करायला लावणारा बेकारीचा प्रश्न हा होय. कोणत्याही देशाची आणि जगाची अर्थव्यवस्था लोकांना जगण्याचे अधिकार आणि हक्क प्राप्त करून देत नसेल तर त्या देशामध्ये आणि जगामध्ये आराजकता अटळ आहे हे नाकारता येणार नाही.

जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे सार्वजनिक उद्योगधंद्याचे खाजगीकरण केले जात आहे. कंत्राटी पद्धतीने कर्मचाऱ्यांची नेमणूक, कामगार कपात, पेन्शन, विमा इत्यादी सुविधांवरील बंदी, लोकांना कमी किंमतीमध्ये वस्तू आणि सेवा पुरवणाऱ्या उद्योगांच्या अनुदानातील कपात, सरकारी स्वस्त धान्य दुकान, स्वयंपाक गॅस, डिझेल, पेट्रोल, खते, बी-बियाणे, कृषी, आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा इत्यादीवरील अनुदानातील कपात यामुळे बहुसंख्य गरीबांच्या विकासाला खीळ बसली आहे. त्याचबरोबर जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून सहकार्य, मानवता, सदाचार, सहिष्णुता, त्याग, नैतिकता, चारित्र्य, संयम, दया-क्षमा-शांती इत्यादी उदात्त सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यांचा ऱ्हास होवू लागला आहे. या सर्व मूल्यांवरच भारतीय समाजाची इमारत अभेद, अखंड निरंतरपणे टिकून राहिली होती. प्राचीन काळापासून या मूल्यांचे अनेक संत-महंतांनी संरक्षण व संवर्धन करून समाजाची एकता टिकवून ठेवली पण सद्या जागतिकीकरणातून व्यक्तीमध्ये व्यक्तीवादी, उपयुक्ततावादी, भोगवादी व चंगळवादी वृत्ती वाढत चालली आहे.

जागतिकीकरणाचे सामाजिक परिणाम:

जागतिकीकरणाचे सामाजिक परिणाम यामध्ये स्त्रीया, दलित आणि आदिवासी समाज या घटकांचे विश्लेषण केले आहे ते खालीलप्रमाणे आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सेवा क्षेत्रांचा मोठा विस्तार होऊन त्यामध्ये स्त्रियांना विशेषत: उच्च शिक्षित तरूणींना रोजगाराच्या मोठया संधी निर्माण झाल्या आहेत. तथापि, या क्षेत्रात तरूणींचे शोषण केले जात आहे. त्यांना रोजगार देताना ती सुंदर असणे, तीने विशिष्ट प्रकारचा पोषाख परिधान करणे यासाठी सक्ती केली जाते. अनेक ठिकाणी पुरूष अधिकारी व सहकारी कर्मचारी तरूण आणि सुंदर स्त्रियांचा लैंगिक छळ करतात. नोकरी टिकावी म्हणून अनेक तरूणी हे सर्व अत्याचार निमूटपणे

सहन करतात. NCRB या संस्थेच्या अहवालानुसार 1996 ते 2000 या कालावधीत स्त्रियांविरूद्धच्या गुन्हयामध्ये 24.2 टक्के एवढी वाढ झाली आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचे वस्तूकरण होत चालले आहे. स्त्री देह प्रदर्शनीय मानून त्यांच्या माध्यमातून विविध उत्पादने बाजारपेठेत खपवली जात आहेत. मिस वर्ल्ड, मिस युनिव्हर्स, मिस एशिया, मिस इंडिया अशा सौंदर्य स्पर्धा आयोजित करून त्यातील विजेत्या तरूणीला ब्रँड ॲम्बेसडर म्हणून प्रयोजक कंपन्यांच्या उत्पादनाची जाहिरात करावी लागते. म्हणजेच तरूणींचे सौंदर्य व तारूण्य हे बाजारपेठा काबीज करण्याचे माध्यम बनविले जात आहे. जागतिकीकरणात मनोरंजन, पर्यटन, हॉटेलिंग, मॉडेलिंग, डान्सबार अशा व्यवसायांचा विस्तार होत असून त्यामध्ये विशेषत: सुंदर तरूणींना रोजगार उपलब्ध होत आहे. या व्यवसायात स्त्रियांना बाजारूवृत्तीने आपल्या देहाचे प्रदर्शन करावे लागत आहे. नियतकालिकांचे मुखपृष्ठ, विविध उत्पादनाच्या जाहिराती, चित्रपट, दूरदर्शन मालिका, व्हिडिओ, अल्बम, डान्सबार, डिस्को क्लब इत्यादींद्वारे स्त्रीदेहाचे उत्तान व शृंगारिक स्वरूपात प्रदर्शन केले जात आहे. पैसा व ग्लॅमर यांच्या हव्यासापोटी काही स्त्रीयाही आपल्या देहाचे भडक प्रदर्शन करून उच्च प्रतिचा सन्मान मिळाल्याचा मानसिक आनंद मिळवत आहेत. त्यातून स्त्रीही एक भोगवस्तू आहे किंवा कामूकतेचे प्रतिक आहे, असा हीन दृष्टिकोन बळावत चालला आहे. याचाच परिणाम म्हणून स्त्रियांवर लैंगिक अत्याचाराच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. म्हणून जागतिकीकरण ही स्त्री अत्याचाराची किंवा शोषणाची व्यवस्था म्हणावी काय? असा प्रश्न निर्माण होतो.

राज्य घटनेने दलितांना नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण ठेवून त्यांचा विकास करण्यावर भर दिलेला आहे. परंतु, 1991 च्या जागतिकीकरणाच्या नवीन आर्थिक धोरणाने दलितांचे नोकऱ्यांतील आरक्षण धोक्यात आले आहे. जागतिकीकरणामध्ये खाजगीकरणाचा पुरस्कार केला आहे. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगधंद्यांचे व इतर सेवाक्षेत्रांचे हस्तांतरण खाजगी क्षेत्रांकडे होऊ लागले आहे. दलितांसाठीच्या राखीव जागा केवळ सार्वजनिक क्षेत्रातच असाव्यात असे घटनेत कोठेही नमूद केलेले नसतानाही त्या राखीव जागा सार्वजनिक क्षेत्रापुरत्याच मर्यादित ठेवल्या असल्याची संदिग्धता निर्माण केली जात आहे. त्यातच खाजगी उद्योग आणि इतर सेवाक्षेत्रे ही उच्च वर्गातील भांडवलदार लोकांकडेच हस्तांतरीत झाल्यामुळे गरीब दलितांना नोकरीतील सेवासंधी देण्यामध्ये त्यांच्याकडून उदासिनता दाखवली जाण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील उद्योग आणि सेवाक्षेत्रांमध्ये यंत्रांचा मोठया प्रमाणात वापर केला जात आहे. त्यामुळे स्वेच्छा सेवानिवृत्ती व कामगार कपातीचे धोरण मोठया प्रमाणावर अवलंबिले जात आहे. परिणामी राखीव जागांतर्गत नोकऱ्यांची संख्या कमी होत असून दलित सुशिक्षित बेकारांचे प्रमाण

वाढत आहे. मूळातच भूमिहीन, अल्पभूधारक आणि पारंपारिक व्यावसायिकतेचा कोणताही वारसा नसलेल्या दलितांना आरक्षणाच्या संधी मिळाल्या नाहीत, तर त्यांच्या जगण्याचे यक्ष प्रश्न निर्माण होतील.

राज्यघटनेतील आरक्षणाच्या धोरणाची योग्य अंमलबजावणी न करणारी मानसिकता असलेली काही व्यवस्था दलितांचे नोकरीतील त्यांचे आरक्षणाचे हक्क डावलून त्याठिकाणी इतर उच्च वर्गातील व्यक्तींच्या नेमणूका केल्या जात असतातच. जागतिकीकरण ही पात्रतेप्रमाणे सर्वांना समान प्रमाणात रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणारी प्रक्रिया दलितांच्या निराधाराची व्यवस्था ठरते आहे काय? असा प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहात नाही. खाजगी उद्योग व इतर सेवा क्षेत्रातील आरक्षण धोरणाचा संकोच म्हणजे दलितांच्या आर्थिक विकासाला खीळ बसविणे होय. अशा प्रकारे ही प्रक्रिया सुरू राहिली तर दलितांना असहाय्यतेच्या, अगतिकतेच्या विषम पारंपारिक व्यवस्थेच्या खाईत शेकडो वर्षे मागे ढकलण्यासारखे होईल, याची दखल घेण्याची वेळ आली आहे. कारण खाजगी उद्योग आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या दलितांना नोकऱ्या देतीलच याची खात्री देता येत नाही. राखीव जागा भरणे हे कायद्याने बंधनकारक असूनही काही ठिकाणी दलितांना हेतुपुरस्कर डावलेले जात आहे.

भारत स्वतंत्र होवून 60 वर्षांचा प्रदीर्घ कालखंड उलटून गेला तरी आदिवासींचे दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, शोषण, वेठबिगारी, अज्ञान संपलेले नाही. त्यामुळे सरकार, जमीनदार, सावकार, व्यापारी, उद्योगपती त्यांच्या विरोधात आदिवासी विभागात असंतोष खदखदत आहे. या असंतोषाचा फायदा घेवून आदिवासी क्षेत्रात नक्षलवाद्यांनी सशस्त्र संघर्ष सुरू ठेवला आहे. त्यातच जागतिकीकरणाच्या नव्या आर्थिक धोरणामुळे ऐतद्देशीय तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आदिवासी क्षेत्रातील खनिज संपत्तीची अक्षरश: लुट सुरू केली आहे. बिहार, झारखंड, ओरिसा, छत्तीसगड या राज्यातील जंगलमय प्रदेशात खाण उद्योग मोठया प्रमाणावर वाढला आहे. त्याचा परिणाम म्हणून जंगलातील उत्पादनावर निर्वाह करणाऱ्या आदिवासींचे जीवन उध्दवस्त होत आहे. जंगलातील फळे, कंदमुळे, लाख, डिंक, मध, सरपण, गुरांचा चारा, शिकार, पशुपालन, शेती हे त्यांच्या जगण्याचे व अस्तित्वाचे स्त्रोत हिरावून घेतले जात आहेत. त्यामुळे त्यांच्यापुढे जीवन, मरणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

खाजगीकरणाच्या धोरणातून आदिवासींच्या क्षेत्रात मोठे उद्योगधंदे उभारले जात आहेत. सावकार व उद्योगपती हे शक्य होईल तेवढया प्रमाणात आदिवासींचे शोषण करीत आहेत. ओरिसा राज्यातील कालाहंडी जिल्हयातील नियामगिरी परिसराच्या जंगलातील तेंदूचीपाने आदिवासी गोळा करतात. बाजारपेठेत या पानांची किंमत प्रतीटन रूपये 16 हजार इतकी आहे. यापैकी रूपये 12 हजार

सरकार कर म्हणून घेते व केवळ 4 हजार रूपये आदिवासींच्या पदरात पडतात. सरकारच्या या धोरणामुळे आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली नाही. याउलट नियामगिरी परिसरातील बॉक्साईट खाणीतून हजारो रूपये किंमतीचे बॉक्साईट काढले जाते. यावर सरकार केवळ प्रतिटन रू. 30/- एवढी रॉयल्टी घेते. त्यामुळे खाणमालक प्रचंड फायदा कमवतात. अशाप्रकारे खाजगीकरणाचे धोरण हे उद्योगपतींच्या फायद्याचे तर आदिवासींच्या शोषणाचे कारण ठरत आहे, हे निर्विवाद सत्य आहे.

निष्कर्ष :

जागतिकीकरणाचे परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास या विषयाच्या संदर्भात संकलित माहितीचे स्पष्टीकरणात्मक विश्लेषणानंतर प्राप्त निष्कर्ष खालीलप्रमाणे-

1. रोजगाराच्या अपेक्षेने कौशलपूर्ण श्रमिक वर्गात झालेली वाढ आणि लोकसंख्येतील भरमसाठ वाढ, भांडवलशाहीच्या हिताची तर श्रमिकांच्या शोषणाची ठरली आहे.
2. नवीन आर्थिक धोरणामध्ये दुर्बल घटकांचे ‘कल्याण’ या उदात्त मूल्याचे अवमूल्यन होऊन भांडवलदारांचे कल्याण होत आहे.
3. पेन्शन व विमा कंपन्यांच्या सेवासंधी मोडित निघाल्यामुळे सेवानिवृत्त वृद्धांच्या जास्त काळ जगण्याच्या आशा मावळल्या आहेत.
4. सहकार्य, सहिष्णुता, त्याग, मानवता, नैतिकता व चारित्र्य या पारंपारिक उदात्त सांस्कृतिक मूल्यांचा ऱ्हास होवून सामाजिक विघटनात वाढ झाली आहे.

संदर्भ:

1. पंडित नलिनी (2001): ‘जागतिकीकरण आणि भारत’, लोकवाङ्मय प्रकाशन, मुंबई.
2. खडसे, भा.की. (2005): ‘भारतीय समाज रचना आणि सामाजिक परिवर्तन’, हिमालय पब्लिकेशन, नागपूर.
3. डांगे अशोक (1992): ‘भारतीय अर्थव्यवस्था’, मेहता पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
4. साळुंखे सर्जेराव (1996): ‘समाजशास्त्रातील मुलभूतसंकल्पना’, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे.